

นวัตกรรมจัดการทางการเงินเพื่อแก้ปัญหาหนี้สินชุมชน

Financial Innovation Management for Debt Solve Community Problem

ศุภกร จงนภาศิริกร¹, เอกพจน์ คงกระเรียน²

วันรับ: 24 เมษายน 2566 วันแก้ไข: 8 มิถุนายน 2566 ยอมรับ: 21 มิถุนายน 2566

บทคัดย่อ

การศึกษานี้มีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษานวัตกรรมจัดการทางการเงินในชุมชน 2) เพื่อศึกษานวัตกรรมจัดการทางการเงินเพื่อแก้ปัญหาชุมชน 3) เพื่อเสนอแนวทางการจัดการทางการเงินเพื่อแก้ปัญหาชุมชนโดยเป็นการศึกษาเชิงคุณภาพใช้วิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกจำนวน 15 คน ในสถาบันการเงินชุมชนที่ประสบความสำเร็จ 3 แห่งคือ กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ จังหวัดตราด สถาบันการเงินหนองสาหร่าย จังหวัดกาญจนบุรี และ สถาบันการเงินชุมชนบ้านหาดเจ้าสำราญ จังหวัดเพชรบุรี ผลการศึกษาพบว่า สถาบันการเงินชุมชนมีรูปแบบกลไกการทำงานที่แตกต่างกันไปตามบริบทของพื้นที่โดยสถาบันการเงินชุมชนหาดเจ้าสำราญใช้โมเดลแก้หนี้รายวัน กลุ่มสัจจะออมทรัพย์จังหวัดตราดใช้หลักความเอื้อเพื่อแผ้วผำช่วยแก้ปัญหาหนี้สิน ส่วนทางสถาบันการเงินชุมชนหนองสาหร่ายก็ใช้ธนาคารความดีมาใช้เป็นหลักในการแก้ปัญหาหนี้สิน แต่มีแนวคิดร่วมกัน คือ การแก้ปัญหาหนี้สินนอกระบบอย่างยั่งยืนและการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่และเป็นความพยายามของชาวบ้านในการลดการพึ่งพาแหล่งทุนจากภายนอก องค์ประกอบสถาบันการเงินชุมชนคือ มีผู้นำที่โปร่งใส การบริหารจัดการองค์กรการเงินที่เข้มแข็ง และการมีอัตราดอกเบี้ยที่เข้าถึงประชาชนและการมีส่วนร่วมของประชาชน ส่วนนวัตกรรมการเงินชุมชนนั้นสถาบันการเงินชุมชนมีบทบาทในการช่วยลดช่องว่างการบริการทางการเงินให้กับประชาชนนอกเขตเมืองและมีรายได้น้อย ทั้งในด้านเงินฝากและในด้านสินเชื่อก็มีความยืดหยุ่นสูงกว่าแหล่งเงินทุนอื่น ๆ ทำให้ประชาชนสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนหรือการบริการทางการเงินได้และเป็นการแก้ปัญหาหนี้นอกระบบได้ ส่วนระดับขั้นของนวัตกรรมสังคม (โมเดลกันหอย) ยังอยู่ในระดับที่ 4 และ 5 คือ มีองค์ความรู้พอที่จะถ่ายทอดในเรื่องภูมิปัญญาได้เป็นแรงบันดาลใจให้แก่กลุ่มการเงินอื่นๆได้แต่ยังไม่ได้นำเทคโนโลยีมาช่วยในการทำงานมากนัก และยังไม่ถึงขั้นที่ 6 คือ ยังไม่สามารถเปลี่ยนสังคมและยังไม่สามารถเปลี่ยนเปลี่ยนความคิด ทัศนคติ ค่านิยมได้

¹ นักศึกษาปริญญาเอก, หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาผู้นำทางสังคม ธุรกิจและการเมือง, วิทยาลัยนวัตกรรมสังคม, มหาวิทยาลัยรังสิต (ผู้ประพันธ์บทความ)

² อาจารย์ที่ปรึกษา, อาจารย์ประจำ, วิทยาลัยนวัตกรรมสังคม, มหาวิทยาลัยรังสิต

คำสำคัญ: นวัตกรรมการเงิน, สถาบันการเงินชุมชน, นวัตกรรมสังคม

Abstract

The purpose of this study were to study components, problems, obstacles and limitations of successful community financial institution operations. and to study community finance innovations for the purpose of resolving poverty and household debt. This was a qualitative study using in-depth interviews with 15 people in 3 successful community financial institutions: the Sajja Savings Group at Trat Province. Nong Sarai Financial Institution, Kanchanaburi Province and Baan Hat Chao Samran Community Financial Institution Phetchaburi Province. The results of the study revealed that community financial institutions have different working mechanisms according to the context of the area. The Hat Chao Samran community financial institutions use the daily debt settlement model. The Sajja Savings Group in Trat uses the principle of generosity to help solve debt problems. As for the Nong Sarai Community Financial Institutions, they use the bank of goodness to solve debt problems. But there is a common idea that is to solve the problem of informal debt in a sustainable way and to improve the quality of life of the people in the area and is an effort of the villagers to reduce their dependence on external funding sources. The components of community financial institutions are: Have a transparent leader management of a strong financial organization and having interest rates accessible to the public and public participation. As for community finance innovation, community financial institutions play a role in helping to reduce the financial service gap for people outside the city and have low incomes. Both in terms of deposits and in terms of credit, it is more flexible than other sources of funding, allowing people to access funding sources or financial services and solving the problem of informal debt. As for the level of social innovation (spiral model), it is still at level 4 and 5, meaning that there is enough knowledge to transfer wisdom to be inspired to other financial group but has not brought much technology to help in the work and still haven't reached the 6th step, that

is, still unable to change society and unable to change thoughts, attitudes, values.

Keywords: Financial Innovation, Community Financial Institutions, Social Innovation

1. บทนำ

จากการพัฒนาประเทศเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่ผ่านมา ซึ่งได้ก่อให้เกิดผลกระทบกับ “ทุนทางสังคม” ซึ่งทุนทางสังคมเหล่านี้เคยเป็นภูมิคุ้มกันอันแข็งแกร่งของสังคมในชุมชน ได้ล่มสลายลงไปอย่างน่าเสียดาย จึงทำให้สภาพสังคมไทยในปัจจุบัน เต็มไปด้วยลูกหนี้ของสถาบันการเงินทั้งในภาครัฐและภาคเอกชนที่มีอัตราดอกเบี้ยสูง ยังไม่รวมแหล่งปล่อยเงินกู้นอกระบบ หนี้สินของครัวเรือนที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ นี้ ถึงแม้จะเป็นปัญหาระดับครัวเรือน แต่เป็นตัวสะท้อนให้เห็นเศรษฐกิจของประชาชน และความเป็นอยู่ของประชาชนที่ส่งผลต่อเสถียรภาพทางเศรษฐกิจไทยได้เช่นกัน กล่าวคือ หากครัวเรือนสะสมหนี้เพิ่มขึ้นอยู่ในระดับที่สูงแล้ว ความสามารถในการใช้จ่ายของครัวเรือนจะลดลง ส่งผลให้มาตรฐานการครองชีพต่ำลง เกิดปัญหาขาดสภาพคล่องทางการเงิน ผลที่ตามมาคือ ความเครียด ปัญหาครอบครัว เกิดอาชญากรรมการฆ่าตัวตาย ฯลฯ ดังนั้นในระยะยาวหากยังไม่มีกรพยายามลดภาระหนี้สินต่อครัวเรือนให้ลดลงนั้นประเทศไทยอาจประสบปัญหาขาดสภาพคล่องภายในประเทศ ปัญหาหนี้สินครัวเรือนนั้น หากปล่อยให้ปัญหานี้เป็นปัญหาในระยะยาวชุมชนต่าง ๆ ที่มีปัญหาหนี้สินครัวเรือนในระยะยาวหากไม่มีการแก้ไขปัญหาให้หมดไป ปัญหาที่ตามมาคือชุมชนจะประสบกับปัญหาความยากจน เช่นเดียวกันกับในระดับมหภาคหากขาดการจัดการแก้ไขปัญหาด้านเศรษฐกิจที่มีประสิทธิภาพแล้วในระยะยาวประเทศไทยจะเข้าสู่ปัญหาความยากจน ความยากจนเป็นหนึ่งในปัญหาสังคมที่สำคัญของโลก ซึ่งแม้ว่าจะมีการศึกษาถึงสาเหตุและวิธีการแก้ไขอย่างกว้างขวาง แต่ก็พบว่าความยากจนนั้นเป็นปัญหาที่ซับซ้อนเกี่ยวโยงกับปัจจัยหลายด้าน เช่น ในแง่สังคม วัฒนธรรม โครงสร้างเศรษฐกิจ การเข้าถึงแหล่งเงินทุน การถือครองที่ดินของผู้มีอำนาจ ฯลฯ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าปัญหาความยากจนเป็นปัญหาเชิงระบบและโครงสร้างระดับชาติ ที่ส่งสมกันมานาน ซึ่งหลายรัฐบาลและหลายหน่วยงานได้พยายามแก้ไข จนกระทั่งรัฐบาลได้กำหนดยุทธศาสตร์ชาติในการแก้ปัญหาด้านความยากจน ขณะที่สภาพแวดล้อมทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไปได้ส่งผลให้ปัญหาความยากจนมีความสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น และต้องได้รับการแก้ไขอย่างเป็นระบบแบบเป็นองค์รวม (Holistic) โดยอาศัยการเชื่อมโยงมิติต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เนื่องจากการจัดการพื้นที่แบบแยกส่วน การพัฒนาเมืองและชนบทออกจากกัน ทำให้การเติบโตของเมืองไม่ได้เกื้อหนุนการพัฒนาชนบทเท่าที่ควร ปัญหาดังกล่าวส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตและความอยู่ดีมีสุขของประชาชน รวมทั้ง

เป็นปัจจัยบั่นทอนความเข้มแข็งฐานรากของสังคมไทยอย่างมาก (สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2562)

การพัฒนาตามทิศทางตะวันตกได้ส่งผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะทำให้เกิดช่องว่างระหว่างกลุ่มนายทุนที่เป็นคนร่ำรวยกับ กลุ่มคนยากจนเกิดความเหลื่อมล้ำแตกต่างกันด้านรายได้ไปจนถึงโอกาส และการเข้าถึงทรัพยากรการพัฒนาเศรษฐกิจที่พึ่งพาตลาดต่างประเทศ ส่งเสริมการลงทุนจากต่างประเทศ ซึ่งเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจการตลาดทำให้เกิดการทำลายเศรษฐกิจแบบยังชีพ ทำให้ต้องตกอยู่ภายใต้ระบบพึ่งพาตลาดเทคโนโลยี และปัจจัยการผลิตจากต่างชาติ เกิดภาวะหนี้สินสูญเสียชีวิตทำกิน อพยพแรงงานและเกิดภาวะว่างงานในที่สุด จากเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้กลุ่มชุมชนในประเทศไทยจำนวนมากขาดโอกาสในการเข้าถึง และไม่ได้รับการคุ้มครองจากหลักประกันความมั่นคงทางสังคมที่มีอยู่ โดยเฉพาะกลุ่มคนยากจนและผู้ด้อยโอกาส ความเหลื่อมล้ำระหว่างเมืองและชนบทขยายตัวมากขึ้น จากสถานการณ์หนี้สินครัวเรือนและความเหลื่อมล้ำและการแก้ปัญหาความยากจนและการไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนของประชาชน ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาการแก้ไขปัญหาหนี้สินในระดับครัวเรือนที่มีการดำเนินงานกันในชุมชนต่างๆ ทั่วประเทศไทย โดยเป็นการถอดบทเรียนความสำเร็จ โดยเฉพาะการศึกษาขององค์ประกอบของสถาบันการเงินชุมชนที่ประสบความสำเร็จ ในด้านการบริหารจัดการ ภาวะผู้นำของประธานและกรรมการ เพื่อศึกษาสถาบันการเงินชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ การศึกษาปัญหา อุปสรรคและข้อจำกัดของการดำเนินงานสถาบันการเงินชุมชนและศึกษานวัตกรรมการเงินชุมชนในการแก้ไขปัญหาหนี้สินครัวเรือนเพื่อประโยชน์ในการแก้ไขความยากจนและการแก้ไขปัญหาหนี้สินครัวเรือนที่มีรูปแบบวิธีการบริหารจัดการที่สามารถทำให้ประชาชนเข้าถึงแหล่งเงินทุนและดอกเบี้ยราคาต่ำได้ง่าย ซึ่งการศึกษาศาสนาการเงินชุมชนที่มีความเข้มแข็งและประสบความสำเร็จ จะสามารถนำมาเป็นตัวแบบในการเป็นนวัตกรรมทางการเงินแบบมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาระบบการเงินของแต่ละชุมชนเพื่อให้คนในชุมชนมีโอกาสเข้าถึงแหล่งเงินทุน และทำให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการสถาบันการเงินชุมชนของตนเองได้

2. วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาศาสนาการเงินชุมชนที่ประสบผลสำเร็จ
2. เพื่อศึกษาองค์ประกอบของสถาบันการเงินชุมชน
3. เพื่อศึกษาปัญหา อุปสรรคและข้อจำกัดของการดำเนินงานสถาบันการเงินชุมชน
4. เพื่อศึกษานวัตกรรมการเงินชุมชนในการแก้ไขปัญหาหนี้สินครัวเรือน

3. ขอบเขตการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา ประกอบด้วย แนวคิดสถาบันการเงินชุมชน แนวคิดธนาการกรามีน แนวคิดธนาการเพื่อสังคมในประเทศไทยและต่างประเทศ แนวคิดการแก้ปัญหาหนี้ครัวเรือนไทย แนวคิดการแก้ปัญหาความยากจนและเหลื่อมล้ำ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. ขอบเขตด้านผู้ให้ข้อมูลหลัก จำนวน 15 คน ได้แก่

2.1 พระสุบิน ปณีโต ที่ปรึกษากลุ่มสัจจะออมทรัพย์ จ.ตราด

2.2 นายสิริโรฒ จิตนิยม ประธานสถาบันการเงินชุมชนตำบลหนอง
สำหรับ

2.3 นายณัฐนันท์ สุรภาอรธวิชัย ประธานสถาบันการเงินชุมชน
หาดเจ้าสำราญ

2.4 กรรมการหรือสมาชิกสถาบันการเงินชุมชนแห่งละ 2 คน

2.5 เจ้าหน้าที่สถาบันการเงินชุมชนแห่งละ 1 คน

2.6 ชาวบ้านที่ได้รับการกู้เงิน แห่งละ 2 คน

2.7 นักวิชาการ จำนวน 2 คน

3. ขอบเขตด้านพื้นที่ ได้แก่ สถาบันการเงินชุมชนที่ประสบความสำเร็จ 3
แห่งคือ

3.1 กลุ่มสัจจะออมทรัพย์ จังหวัดตราด

3.2 สถาบันการเงินหนองสำหรับ จังหวัดกาญจนบุรี

3.3 สถาบันการเงินชุมชนบ้านหาดเจ้าสำราญ จังหวัดเพชรบุรี

4. ขอบเขตด้านเวลา ช่วงเดือนตุลาคม 2565 ถึงเดือน มีนาคม 2566

4. คำถามการวิจัย

นวัตกรรมทางการเงินของสถาบันการเงินชุมชนที่ประสบความสำเร็จ มีองค์ประกอบอะไรบ้าง และปัญหา อุปสรรคและข้อจำกัดของการดำเนินงานสถาบันการเงินชุมชนมีอะไรบ้างและนวัตกรรมการเงินชุมชนในการแก้ไขปัญหาหนี้สินครัวเรือนเป็นอย่างไร

5. กรอบแนวคิด

การศึกษานี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้การวิเคราะห์เชิงแนวคิด (Conceptual Analysis) ด้วยทฤษฎีแนววิพากษ์ (Critical Theory) จะใช้การสำรวจ และตีความเอกสาร (Documentary Research/ Textual Interpretation) เป็นหลัก โดยใช้วิธีการวิเคราะห์ในแนวสหวิทยาการ (Multi-Disciplinary Approach) กรอบแนวคิดในการศึกษานี้จะใช้การอธิบายแบบปรากฏการณ์วิทยา (Phenomenology) ที่มักจะใช้ตอบคำถามเกี่ยวกับความหมาย เพื่อทำความเข้าใจในปรากฏการณ์ในชีวิตตามความเข้าใจของคนทั่วไป ซึ่งได้ประสมมาด้วยตนเอง ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้ผู้วิจัยเป็นคณะทำงานกรมการวิจัย

ด้านการแก้ไขปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำ จึงมีข้อมูลทั้งเชิงลึกและข้อมูลทั่วไปที่จะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ที่เป็นจริงจากการลงพื้นที่เก็บข้อมูลกลุ่มสัจจะออมทรัพย์ กองทุนหมู่บ้านและสถาบันการเงินชุมชนต่างๆ นอกจากนี้ยังอาศัยการวิเคราะห์แบบกระบวนทัศน์ (Paradigm) ทำให้มองเห็นข้อเท็จจริงในธรรมชาติแยกย่อยเป็นสาขาหรือแขนงต่างๆ ได้มากมาย และในแต่ละมุมมองหรือแต่ละกระบวนทัศน์ก็จะสามารถเจาะลึกลงไปเพื่อค้นหาความจริงของธรรมชาติได้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า ความก้าวหน้าในทางความรู้และการค้นพบสิ่งใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นศาสตร์แขนงใดก็ตามจะสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อมีการแหวกออกไปจากกระบวนทัศน์ ซึ่งการวิจัยครั้งนี้จึงเน้นไปที่การวิเคราะห์ปรากฏการณ์และกระบวนทัศน์ในการทำให้เห็นข้อมูลเชิงปรากฏการณ์และการอธิบายแบบกระบวนทัศน์

6. วิธีการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้ ดำเนินการโดยใช้ระเบียบวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยออกแบบการวิจัยออกเป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 ศึกษารวบรวมข้อมูลเบื้องต้น แนวคิดทฤษฎีจากหนังสือวารสาร งานวิจัย และเอกสารต่าง ๆ ศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์

ขั้นตอนที่ 2 นำแบบสัมภาษณ์แบบกึ่งโครงสร้างที่ได้จากการสังเคราะห์ในขั้นตอนที่ 1 ไปเก็บรวบรวมข้อมูลโดยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ผู้ให้ข้อมูลหลักจำนวน 15 คน

ขั้นตอนที่ 3 การวิเคราะห์บทเรียนความสำเร็จของสถาบันการเงินชุมชนทั้ง 3 แห่ง ปัญหา อุปสรรค และองค์ประกอบและการวิเคราะห์นวัตกรรมการเงินโดยใช้โมเดลกันหอย โดยใช้วิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา (Content Analysis)

7. ผลการศึกษา

ผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 พบว่า ความสำเร็จของทั้ง 3 สถาบันการเงินชุมชน จะเห็นว่า มีรูปแบบกลไกการทำงานที่แตกต่างกันไปตามบริบทของพื้นที่ ถือเป็นนวัตกรรมทางการเงินของชุมชน โดยสถาบันฯ หาดเจ้าสำราญใช้โมเดลแก้หนี้รายวัน ในขณะที่กลุ่มสัจจะออมทรัพย์จังหวัดตราดใช้แนวทางพุทธในการแก้ปัญหานี้สิน ใช้หลักความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มาช่วยแก้ปัญหานี้สิน ส่วนทางสถาบันการเงินชุมชนหนองสาหร่ายก็ใช้ธนาคารความดีมาใช้เป็นหลักในการแก้ปัญหานี้สิน แต่ทั้งหมดนั้นมีแนวคิดร่วมกัน คือ การแก้ปัญหานี้สินนอกระบบอย่างยั่งยืนและการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่ และสำหรับกลไกการขับเคลื่อนการเงินชุมชน ประกอบไปด้วย 2 กลุ่ม คือ 1) ภาครัฐ ภาคีเครือข่าย และภาคเอกชน และ 2) คณะกรรมการองค์กรการเงินชุมชน ในส่วนของกระบวนการดำเนินงานมักดำเนินงานโดยส่งผ่านเป็นลำดับขั้นและเน้นการใช้ระบบชุมชนเป็นหลัก ทั้งนี้การเงินชุมชนสร้างการเปลี่ยนแปลงต่อเศรษฐกิจและสังคมอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจพบว่า เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ประชาชนฐานรากหรือผู้ที่ไม่มีหลักประกันสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้มากขึ้น สำหรับปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อ

ความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ 1) การบริหารจัดการองค์การการเงินที่เข้มแข็ง และ 2) การมีอัตราดอกเบี้ยที่เข้าถึงประชาชน ในส่วนของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ การร่วมมือระหว่างภาครัฐ ภาคี และองค์การการเงินรายย่อยอย่างเป็นระบบ สำหรับปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อความล้มเหลวของการเงินชุมชน ได้แก่ 1) การบริหารจัดการเงินฝาก/เงินกู้/หนี้ค้างชำระ 2) การสมัครสมาชิกองค์การการเงินชุมชน 3) ระบบบัญชีขององค์การการเงินชุมชน และ 4) ระบบภายในขององค์การการเงินชุมชน ในส่วนของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อความล้มเหลวของการเงินชุมชน ได้แก่ ความผูกพันต่อองค์การการเงินชุมชน และนโยบายของภาครัฐ

ผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 กระบวนการดำเนินการขององค์การการเงินชุมชนนั้นแตกต่างกันไปตามลักษณะของกลุ่มองค์การการเงินชุมชน อาทิ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มสะสมทรัพย์ หรือ เครือข่ายสวัสดิการ และมักดำเนินงานโดยส่งผ่านเป็นลำดับขั้นและเน้นการใช้ระบบชุมชนเป็นหลัก ในขณะที่รูปแบบการบริหารงานของแต่ละองค์การการเงินชุมชนจะถูกบริหารจัดการไปตามวัตถุประสงค์และบริบทแวดล้อมขององค์การการเงินชุมชนนั้นๆ เช่นกัน อาทิ ตามวัตถุประสงค์ของการให้กู้ยืมเงินการส่งเสริมการออม การพัฒนาอาชีพ และการจัดสวัสดิการชุมชน ที่ตั้งอยู่บนฐานทรัพยากรของชุมชน เป็นต้น การทำให้องค์การการเงินชุมชนเป็นแหล่งเงินทุนของชุมชนที่ยั่งยืน เพิ่มช่องทางการเข้าถึงบริการทางการเงินอย่างทั่วถึงจะสามารถช่วยลดปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจโดยรวมได้ การเข้าถึงการเข้าถึงบริการทางการเงินพื้นฐาน เช่น การออม การให้สินเชื่อ ให้แก่ประชาชนจะช่วยสนับสนุนการพัฒนาความเป็นอยู่ของประชาชนในชุมชนด้านการประกอบอาชีพ ด้านความเป็นอยู่ให้สามารถสร้างรายได้ เพิ่มการออมเงิน และลดปัญหาการกู้ยืมเงินนอกระบบได้

ผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ปัญหาและอุปสรรคของสถาบันการเงินชุมชน พบว่า ปัญหาที่พบหลักๆ คือความโปร่งใสในการบริหารงานของผู้นำคือ ประธานและกรรมการและยังมีปัญหาที่เริ่มมาจากปัญหาที่ตัวบทกฎหมายตั้งแต่คำนิยาม เป็นต้น ทำให้กลุ่มออมทรัพย์บางแห่งไม่สามารถยกระดับขึ้นเป็นสถาบันการเงินได้เพราะติดปัญหาระเบียบ ข้อกำหนดและเอกสารประกอบ ทำให้ไม่สามารถยกระดับเป็นสถาบันการเงินชุมชนได้ แต่ทั้งนี้ ก็ยังมีปัญหาด้านคณะกรรมการและสมาชิกสถาบันการเงินชุมชน หากมีความไม่โปร่งใสก็จะส่งผลอย่างมากต่อการดำเนินงานของสถาบันการเงินชุมชนในที่สุด

และผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 4 นวัตกรรมการเงิน พบว่า สถาบันการเงินชุมชนมีบทบาทในการช่วยลดช่องว่างการบริการทางการเงินให้กับประชาชนนอกเขตเมืองและมีรายได้น้อย ทั้งในด้านเงินฝากในกรณีที่มีเงินออมน้อยไม่คุ้มค่ากับการเดินทางไปสถาบันการเงินก็สามารถฝากเงินกับกลุ่มออมทรัพย์แทนได้ และในด้านสินเชื่อก็มีความยืดหยุ่นสูงกว่าแหล่งเงินทุนอื่น ๆ เนื่องจากมีความใกล้ชิดกับผู้กู้ซึ่งเป็นสมาชิกในชุมชนอยู่แล้ว นอกจากนี้ยังเป็นการแก้ปัญหาหนี้นอกระบบ ที่เกิดจากลูกหนี้ ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนในระบบได้เนื่องจากการให้บริการทางการเงินในระบบยังไม่มีโครงสร้างที่เอื้อ เช่น ขาดหลักประกัน วงเงินที่ต้องการมีขนาดเล็กทำให้ไม่เป็นกลุ่มเป้าหมายของสถาบันการเงินในระบบหรือธนาคาร รวมถึงความ

รวดเร็วในการได้สินเชื่อ ทั้งนี้ ปัญหาส่วนหนึ่ง อาจเกิดจากการขาดวินัยทางการเงิน ทำให้หนี้สินล้นพ้นตัวจนไม่สามารถเข้าถึงบริการทางการเงินในระบบได้อีก ทั้งนี้ หากจำแนกนวัตกรรมของสถาบันการเงินชุมชน สามารถแบ่งได้ดังนี้

1) นวัตกรรมทางด้านผลิตภัณฑ์หรือการพัฒนาผลิตภัณฑ์ ประกอบไปด้วยมุมมองทางด้านบริการขององค์กรการเงินชุมชน ได้แก่ การพัฒนารูปแบบการออมเพื่อการสวัสดิการสงเคราะห์ต่าง ๆ ตามที่องค์กรการเงินชุมชนแต่ละแห่งสามารถดำเนินการได้ การปรับรูปแบบการจ่ายชำระเงินกู้ เงินออม ให้ยืดหยุ่นตามโครงสร้างวิถีการผลิตของชุมชนตนเองและสามารถตอบสนองความต้องการสมาชิกเป็นนวัตกรรมทางด้านแนวคิดในการบริหารจัดการการให้บริการ เพื่อพัฒนาผลิตภัณฑ์ทางด้านเงินออม เงินกู้ให้มีความสอดคล้องกับชุมชนมากยิ่งขึ้น การขยายการจัดสวัสดิการสงเคราะห์เพิ่มเติม เช่น ค่ารักษาพยาบาล ค่าจัดการศพ ค่าเยียวยาภัยพิบัติต่าง ๆ แก่สมาชิก เป็นต้น

2) นวัตกรรมการดำเนินงาน การนำเทคโนโลยีมาพัฒนากระบวนการดำเนินงาน (แต่ยังไม่ไปถึงแนวคิด FinTech เพราะยังใช้ระบบเดิมเป็นหลัก) เช่น การจัดทำระบบบัญชีด้วยคอมพิวเตอร์ในสถาบันการเงินชุมชนหาจดเจ้าสำราญในแบบประจำสำนักงาน การพัฒนาระบบบัญชีเดิมให้สามารถเชื่อมผ่านระบบเครือข่ายออนไลน์ในแบบเรียลไทม์ดังที่องค์กรการเงินชุมชนบ้านโจรนำมาใช้งาน เป็นนวัตกรรมที่ช่วยอำนวยความสะดวกในการใช้บริการของสมาชิกเองและการดำเนินงานของคณะกรรมการ ช่วยเพิ่มความเชื่อมั่นต่อองค์กร ลดต้นทุนการดำเนินงาน สามารถตรวจสอบข้อมูลการดำเนินงานและรวบรวม เพื่อวิเคราะห์ประกอบการตัดสินใจต่าง ๆ ได้อย่างถูกต้อง การขยายการดำเนินงานเพื่อบริการสมาชิกให้ครบวงจรต่อเนื่องจากการพัฒนาส่งเสริมอาชีพ เช่น การจัดตั้งศูนย์ฝึกอาชีพ ศูนย์สาธิตและจำหน่ายสินค้า ผลิตภัณฑ์ชุมชน เพื่อเป็นจุดกระจายผลผลิตของสมาชิกในองค์กรการเงินชุมชนเหล่านี้ยังเป็นนวัตกรรมในการดำเนินงานเพื่อสร้างทางเลือกใหม่ให้แก่สมาชิกในวงจรทางเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งจะช่วยเสริมสร้างพื้นฐานวงจรเศรษฐกิจชุมชนให้มีความเข้มแข็งซึ่งจะส่งผลต่อความมั่นคงขององค์กรการเงินชุมชนในระยะยาว

3) นวัตกรรมทางการเงิน ของสถาบันการเงินชุมชนนั้น ยังไม่ไปถึงระดับของ Fin Tech กล่าวคือ ยังไม่มีการนำเทคโนโลยีหรือ AI มาใช้ช่วยในการทำงานมากนัก ยกตัวอย่างเช่น สถาบันการเงินชุมชนหาจดเจ้าสำราญ มีแนวคิดในการออมเงินและปล่อยกู้ มีจุดเด่นในการเก็บหนี้รายวัน แต่การดำเนินงานดังกล่าวยังใช้บุคลากรในการลงพื้นที่เก็บเงินรายวันเป็นหลัก เมื่อบุคลากรนำเงินมาเข้าระบบก็ยังเป็นระบบเงินสดและมีการบันทึกที่มีหลักฐานและเป็นระบบขั้นตอน ถึงแม้ว่าสถาบันการเงินชุมชนหาจดเจ้าสำราญจะมีพีซีเลี้ยง คือ ธนาคารออมสินมาแนะนำเรื่องระบบการเงินและบัญชี แต่ก็ยังใช้ระบบเดิมที่ใช้คนเป็นหลักในการทำงาน ยังไม่มีการนำเทคโนโลยีมาใช้มากนัก แต่ในอนาคตหากภาครัฐมีการส่งเสริมและสนับสนุนการนำระบบ Fin Tech มาใช้กับสถาบันการเงินชุมชนก็น่าจะยังอีกนานเพราะมีข้อจำกัดเรื่องงบประมาณ บุคลากร สถานที่และเงินทุน เพราะเป็นหน่วยงานขนาดเล็กและยังมี

ระบบการทำงานแบบชาวบ้านและยังใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น นอกเสียจากภาครัฐจะสนับสนุนในเรื่องเทคโนโลยีก็อาจจะเป็นไปได้ในการนำมาใช้

4) นวัตกรรมทางสังคม พบว่า ระดับขั้นของนวัตกรรมสังคมของสถาบันการเงินชุมชนนั้น ยังอยู่ในระดับที่ 4 และ 5 นั่นคือ มีองค์ความรู้พอที่จะถ่ายทอดในเรื่องภูมิปัญญาได้เป็นแรงบันดาลใจให้แก่กลุ่มการเงินอื่นๆ ได้หรือเป็นแนวทางให้กลุ่มออมทรัพย์ต่างๆ เพิ่มสถานะขึ้นมาเป็นสถาบันการเงินชุมชนได้ แต่ยังไม่ได้นำเทคโนโลยีมาช่วยในการทำงานมากนัก และยังไม่ถึงขั้นที่ 6 System Change นั่นคือ ยังไม่สามารถเปลี่ยนสังคม เปลี่ยนความคิด ทัศนคติ ค่านิยม การขับเคลื่อนทางสังคม นโยบาย กฎ ระเบียบ สร้างระบบการทำงาน/ ประเด็นใหม่ เพราะยังต้องอาศัยการตักตวงในเรื่ององค์ประกอบของสถาบันการเงินชุมชน ในแง่ความโปร่งใสของผู้นำและระบบการบริหารจัดการที่เป็นระบบและโปร่งใสและการตรวจสอบในระบบการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

8. อภิปรายผลการศึกษา

สถาบันการเงินชุมชนนั้นมีแรงบันดาลใจและปัญหา เกิดจากการต้องการแก้ปัญหาหนี้สินและความยากจนของคนในชุมชนและรวมตัวกันแก้ปัญหา ดังนี้คือ กลุ่มสัจจะสะสมทรัพย์ จังหวัดตราด ได้จัดตั้งขึ้นมาเพื่อแก้ปัญหาหนี้สินของคนในชุมชน เพราะไม่มีทุนสำรองในการประกอบอาชีพ อีกทั้งยังต้องมีการใช้จ่ายประจำวันอื่น ๆ อีกทั้งทำให้ชุมชนขาดแคลนเงินทุน ทำให้ต้องไปกู้ยืมจากนายทุนที่มีอยู่บริเวณชุมชน ไม่ว่าจะเป็นนายทุนในลักษณะของสถาบันการเงิน อาทิ ธนาคารพาณิชย์ต่างๆ หรือนายทุนในลักษณะของบุคคล กลุ่มบุคคลที่ตั้งตนเป็นผู้มีฐานะ (มีเงิน) แล้วปล่อยให้ชาวบ้านกู้ เพื่อนำเงินไปหมุนเวียนใช้จ่าย แต่กระนั้น การหมุนเวียนเงินของชาวบ้านนั้นได้สร้างผลกำไร ดอกผลมากมายให้แก่นายทุน โดยที่ชาวบ้านเองไม่สามารถที่จะหลุดพ้นจากพันธนาการนี้ได้ หากไม่รวมกลุ่มกัน ส่วนกรณีสถาบันการเงินชุมชนหาดเจ้าสำราญ จังหวัดเพชรบุรี มีเป้าหมายเพื่อสร้างวินัยการเงินการออมให้กับสมาชิก เพื่อช่วยให้สมาชิกได้เข้าถึงแหล่งเงินทุนในระบบอัตราดอกเบี้ยต่ำ โดยลดขั้นตอนที่ยุ่งยากซับซ้อน และช่วยแก้ปัญหาหนี้ในระบบให้สมาชิก ซึ่งปัจจุบันนี้ สถาบันการเงินชุมชนหาดเจ้าสำราญ ได้ออกพื้นที่ให้บริการสมาชิกในเขตจังหวัดเพชรบุรี 5 อำเภอ ปัจจุบันได้มีการบริหารจัดการเงินเป็นอย่างดีจนกิจการมีความเจริญก้าวหน้า ไม่มีหนี้ค้างชำระ และไม่มีเรื่องร้องเรียน จุดเด่นคือการให้ประชาชนได้เข้าถึงแหล่งเงินทุนโดยแนวคิดการชำระหนี้รายวัน เป็นแก้ปัญหาหนี้สินนอกระบบอย่างยั่งยืน โดยมีหลักเกณฑ์การให้สินเชื่อรายบุคคล แก่สมาชิกเดินบัญชีไม่น้อยกว่า 90 วัน หรือ 3 เดือนประเมินสมาชิกจากที่อยู่ อาชีพ และรายได้การค้ำประกันสินเชื่อใช้บุคคลค้ำประกัน ใช้สมุดบัญชีออมสัจจะค้ำประกัน หรือค้ำประกันตนเอง ใช้โฉนดที่ดินค้ำประกัน ใช้บัตร ATM ค้ำประกัน หรือทรัพย์สินอื่นใดที่ฝ่ายสินเชื่อเห็นสมควร ทั้งนี้สภาพปัญหาเดิมของการเงินชุมชนโดยส่วนใหญ่ คือ การดำเนินงานขององค์กรที่ยังไม่มีประสิทธิภาพมากนัก เช่น พบปัญหาเรื่องการดำเนินงานที่ซ้ำซ้อน การเบี้ยวหนี้ การขาดระบบบัญชีที่เหมาะสม รวมไปถึงการแทรกแซงจากปัจจัยภายนอก

ในเรื่ององค์ประกอบนั้นสถาบันการเงินชุมชนมีรูปแบบกลไกการทำงานที่แตกต่างกันไปตามบริบทของพื้นที่ กล่าวคือ สถาบันฯ หาดเจ้าสำราญใช้โมเดลแก้หนี้รายวัน ในขณะที่กลุ่มสัจจะออมทรัพย์จังหวัดตราดใช้แนวทางพุทธในการแก้ปัญหาหนี้สิน หรือใช้หลักความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่มาช่วยแก้ปัญหาหนี้สิน ส่วนทางสถาบันการเงินชุมชนหนองสาหร่ายจังหวัดกาญจนบุรีก็ใช้ธนาคารความดีมาใช้เป็นหลักในการแก้ปัญหาหนี้สิน แต่ทั้งหมดนั้นที่มีแนวคิดร่วมกัน คือ การแก้ปัญหาหนี้สินนอกระบบอย่างยั่งยืนและการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนในพื้นที่ ถือเป็นนวัตกรรมทางการเงินในระดับฐานรากที่มีการแก้ปัญหาหนี้สินรายย่อยนอกระบบอย่างแท้จริง และสำหรับกลไกการขับเคลื่อนการเงินชุมชน ประกอบไปด้วย 2 กลุ่ม คือ 1) ภาครัฐ ภาคีเครือข่าย และภาคเอกชน และ 2) คณะกรรมการองค์กรการเงินชุมชน ในส่วนของกระบวนการดำเนินงานมักดำเนินงานโดยส่งผ่านเป็นลำดับขั้นและเน้นการใช้ระบบชุมชนเป็นหลัก ทั้งนี้การเงินชุมชนสร้างการเปลี่ยนแปลงต่อเศรษฐกิจและสังคมอย่างชัดเจน โดยเฉพาะในด้านเศรษฐกิจพบว่า เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ประชาชนฐานรากหรือผู้ที่ไม่มีหลักประกันสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้มากขึ้น สำหรับปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ 1) การบริหารจัดการองค์การการเงินที่เข้มแข็ง และ 2) การมีอัตราดอกเบี้ยที่เข้าถึงประชาชน ในส่วนของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ การร่วมมือระหว่างภาครัฐ ภาคี และองค์กรการเงินรายย่อยอย่างเป็นระบบ สำหรับปัจจัยภายในที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ 1) การบริหารจัดการเงินฝาก/เงินกู้/หนี้ค้างชำระ 2) การสมัครสมาชิกองค์กรการเงินชุมชน 3) ระบบบัญชีขององค์กรการเงินชุมชน และ 4) ระบบภายในขององค์กรการเงินชุมชน ในส่วนของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการเงินชุมชน ได้แก่ ความผูกพันต่อองค์กรการเงินชุมชน และนโยบายของภาครัฐ

วิเคราะห์นวัตกรรมการเงิน คือ ในเรื่องบทบาทของสถาบันการเงินชุมชนที่สามารถลดช่องว่างการเข้าถึงแหล่งเงินทุนของประชาชนได้ และจากการถอดบทเรียนความสำเร็จของสถาบันการเงินชุมชนทั้งสามแห่ง ที่พบว่า อุปสรรคสำคัญ คือ ความโปร่งใสของผู้นำและระบบการบริหารจัดการเงินทุนที่โปร่งใส แต่อย่างไรก็ตาม สถาบันการเงินชุมชนทั้งสามแห่งก็สามารถที่จะพัฒนาบทบาทของสถาบันการเงินชุมชนในการเอื้อและลดช่องว่างทางการเข้าถึงแหล่งเงินทุนให้แก่ประชาชนได้ แต่ระบบการบริหารจัดการและแนวคิดของสถาบันการเงินชุมชนดังกล่าว หากจะนำมาพิจารณาถึงระบบของนวัตกรรมสังคมตามโมเดลกันหอย ซึ่งการวิเคราะห์นวัตกรรมทางสังคมนั้นเป็นการพยายามตอบสนองความต้องการของสังคมด้วยสิ่งใหม่ ๆ ที่มาจากกระบวนการคิดและลงมือแก้ปัญหาเพื่อทำให้สังคมดีขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเชิงรูปธรรมหรือนามธรรมโดยอาจเป็นการแก้ปัญหาที่สังคมกำลังเผชิญหรือพัฒนาปรับปรุงสังคมให้ดียิ่งขึ้นก็ได้ นอกจากนั้นนวัตกรรมยังต้องเกิดขึ้นบนฐานของแรงจูงใจทางสังคม มุ่งให้เกิดประโยชน์แก่ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตัว โดยที่ส่วนสำคัญหนึ่งที่เกี่ยวพันกับนวัตกรรมสังคมอย่างแยกไม่ออก ก็คือ “การเป็นสิ่งใหม่” (Newness) แต่เนื่องจากนวัตกรรมสังคม มีลักษณะโดยทั่วไปที่ไม่อาจวัดคุณค่าเป็นรูปธรรมได้ชัดเจนนักโดยเปรียบเทียบกับนวัตกรรมในด้านอื่น ๆ ซึ่งอิงอยู่กับบริบท (Context) ของพื้นที่นั้น ๆ

เป็นสำคัญ นวัตกรรมที่มีประโยชน์มากในสังคมหนึ่ง ๆ นวัตกรรมประเภทแรกจะเน้นถึงการเกิดขึ้นของนวัตกรรมที่เป็นการต่อเติมเสริมแต่ง ปรับปรุงขึ้นจากฐานของสิ่งที่มีอยู่แล้วหรือสิ่งในบริบทนั้น ๆ ให้มีคุณค่าได้มากขึ้น หรือสามารถสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นได้มากขึ้น ในแง่นี้รวมถึงการนำสิ่งที่เคยสร้างคุณค่าเชิงบวกให้แก่พื้นที่ การวิเคราะห์นวัตกรรมสังคม 6 ขั้นตอน คือ ขั้นที่ 1 Rompts รับรู้ถึงปัญหา วิเคราะห์ปัญหาและ ความต้องการได้ และมีไอเดียในการ แก้ไขปัญหาขั้นที่ 2 Proposal มีแผนการทำงาน และวิธีการทำงานที่เป็นวิธีการที่ทุกคนที่เกี่ยวข้อง ขั้นที่ 3 Prototype ปฏิบัติงานตามแผนการทำงาน มีการวัดผล การประเมินผล ขั้นที่ 4 Sustaining มีแหล่งทรัพยากรที่สามารถทำงานได้ อย่างต่อเนื่อง มียุทธศาสตร์การทำงานที่ชัดเจน มีแผนการทำงานใน ระยะยาวที่ไม่จำเป็นต้องของงบประมาณจากหน่วยงานต่างๆ และมีโมเดลธุรกิจ ขั้นที่ 5 Scaling ขยายการทำงานโดยสามารถถ่ายทอด สร้างให้เกิดให้แรงบันดาลใจ มีเครือข่าย ที่เข้มแข็งในการขยายการทำงาน ใน ประเด็นที่เกี่ยวข้อง ประเด็นการทำงาน อื่นๆ หรือพื้นที่อื่นๆ ผลิตเพื่อวางจำหน่าย (กรณีเป็น Product) ขั้นที่ 6 System Change เปลี่ยนความคิด ทัศนคติ ค่านิยม การขับเคลื่อนทางสังคม นโยบาย กฎ ระเบียบ สร้างระบบการทำงาน/ ประเด็นใหม่ จะเห็นวาระระดับขั้นของนวัตกรรมสังคมของสถาบันการเงินชุมชนนั้น ยังอยู่ในระดับที่ 4 และ 5 นั่นคือ มีองค์ความรู้พอที่จะถ่ายทอดในเรื่องภูมิปัญญาได้เป็นแรงบันดาลใจ ให้แก่กลุ่มการเงินอื่นๆ ได้หรือเป็นแนวทางให้กลุ่มออมทรัพย์ต่างๆ เพิ่มสถานะขึ้นมา เป็นสถาบันการเงินชุมชนได้ แต่ยังไม่ได้นำเทคโนโลยีมาช่วยในการทำงานมากนัก และยังไปไม่ถึงขั้นที่ 6 System Change นั่นคือ ยังไม่สามารถเปลี่ยนสังคม เปลี่ยนความคิด ทัศนคติ ค่านิยม การขับเคลื่อนทางสังคม นโยบาย กฎ ระเบียบ สร้างระบบการทำงาน/ ประเด็นใหม่ เพราะยังต้องอาศัยการตักตวงใน เรื่ององค์ประกอบของสถาบันการเงินชุมชน ในแง่ความโปร่งใสของผู้นำและระบบการบริหารจัดการที่เป็นระบบและโปร่งใสและการตรวจสอบในระบบการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

9. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรมีการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เพื่อพัฒนากิจกรรมของสถาบันการเงินชุมชนที่สอดคล้องกับบริบทและความต้องการของชุมชน และให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วมคิด ร่วมปฏิบัติ และร่วมดำเนินการในกิจกรรมของสถาบันการเงินชุมชน

2) ควรมีการวิจัยเพื่อสร้างเครือข่ายสถาบันการเงินชุมชน ที่สามารถบูรณาการกองทุนชุมชน สถาบันการเงินชุมชน กลุ่มอาชีพ กลุ่มสวัสดิการในชุมชนเข้าด้วยกัน เพื่อให้เป็นเครือข่ายสถาบันการเงินชุมชนที่สามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนได้อย่างครอบคลุมทุกด้าน

เอกสารอ้างอิง

- ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2565). *การธนาคารเพื่อความยั่งยืน*. สืบค้นจาก <https://www.bot.or.th/Thai/SustainableBanking/Pages/Home.aspx>
- ธนาคารออมสิน. (2563). *แนวคิดธนาคารเพื่อสังคม*. สืบค้นจาก https://www.gsb.or.th/csr_gsb/csrhomepage/
- นิรันดร์ จงวุฒิเวศย์. (2527). *การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม และพรณทิพย์ เพชรமாக. (2551). *การบริหารสังคมศาสตร์แห่งศตวรรษเพื่อสังคมไทยและสังคมโลก*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน.
- สฤณี อาชวานันทกุล. (2550). *การศึกษาด้านกิจการเพื่อสังคม*. สืบค้นจาก [urkhungbangkachao.com/Uploads/articles/กรณีศึกษาด้านกิจการเพื่อสังคม%20\(Social%20Enterprise\)%20ธนาคารกรามีน](http://urkhungbangkachao.com/Uploads/articles/กรณีศึกษาด้านกิจการเพื่อสังคม%20(Social%20Enterprise)%20ธนาคารกรามีน).
- สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. (2562). *รายงานความยากจนและปัญหาหนี้สิน*. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2564). *รายงานวิเคราะห์สถานการณ์ความยากจนในประเทศไทย*. สืบค้นจาก <https://thestandard.co/poverty-and-inequality-2020/>
- นิพนธ์ พังพงศกร. (2551). *คุณภาพชีวิตคนไทย*. กรุงเทพฯ: สถาบันการวิจัยเพื่อพัฒนาประเทศไทย.
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2565). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 13(2566-2570)*. สืบค้นจาก https://pa.bru.ac.th/2022/11/02/nesdp_13/
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2562). *สถิติหนี้สินครัวเรือนปี 2562*. สืบค้นจาก <http://www.nso.go.th/sites/2014>
- สำนักงานนวัตกรรมแห่งชาติ. (2564). *นวัตกรรมการเงิน*. สืบค้นจาก <https://www.nia.or.th/>
- สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง. (2558). *รายงานสถิติความยากจนและความเหลื่อมล้ำ ปี 2558*. <https://www.fpo.go.th/main/>
- สำนักงานคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ. (2562). *สถาบันการเงินชุมชน*. สืบค้นจาก <http://www.villagefund.or.th/>
- Conroy, S.A. (2003). A Pathway for Interpretive Phenomenology. *International Journal of Qualitative Methods*. Retrieved from http://www.ualberta.ca/~iiqm/backissues/2_3final/pdf/conroy.pdf
- Rogers, E.M. (2003) *Diffusion of Innovations*. Free Press, New York.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Mulgan G., Tucker S., Ali R., and Sanders, B. (2007). *Social Innovation: What Is It, Why It Matters, and How It can be Accelerated*.
Retrieve from
<http://www.youngfoundation.org/publications/reports/social-innovation-what-it-why-it-matters-how-it-can-be-accelerated-march-2007>
- Murrey, R., Mulgan, G., and Caulier-Grice, J. (2008). *Generating Social Innovation: Setting an Agenda, Shaping Methods and Growing the Field*. Retrieve from <http://www.socialinnovationexchange.org/node/1167>